

Лекція 9. Критичне мислення: стратегії та процедури, свобода і необхідність

Переходимо до розгляду складу критичного мислення, тобто тих знань, установок і процедур, які використовуються в процесі критичного розмірковування. Для того, щоб унаочнити розгляд цієї теми ми спробуємо розв'язати проблемну задачу «Врятуйте плем'я Моро». Уявіть, що десь неподалік від Сахари мешкає уявне плем'я Моро, яке має традиційні для Африки проблеми: населення займається вирощуванням проса і тварин, водних ресурсів не вистачає, плем'я час від часу має проблему з їжею (трапляється голод), висока дитяча смертність, панують епідемії, докучає муха Цеце, яка заражає і тим самим знищує худобу. У вашому розпорядженні є 200 мільярдів доларів, зробіть плем'я Моро щасливим.

Яких заходів ви б вжили, аби поліпшити життя племені Моро? Ви можете, приміром, зробити свердловини, щоб покращити водопостачання. Ви можете налагодити систему охорони здоров'я. Ви можете завезти нові сорти проса, худоби або інших зернових культур. У вашому розпорядженні 200 мільярдів доларів, які ви можете використовувати на власний розсуд, щоб зробити Моро щасливими. Поміркуйте, щоб ви зробили? А через деякий час ми повернемося до розгляду цієї задачі.

На тренінгах, які проводяться уже другий рік спільно з Координатором проектів ОБСЄ в Україні та Міністерством освіти і науки України, ми пропонуємо вчителям розв'язувати проблемну задачу «Врятуйте плем'я Моро». Як правило, нам пропонують такі заходи:

- 1) створити систему охорони здоров'я, яка б унеможливила дитячу смертність;
- 2) за допомогою санітарних заходів подолати епідемії;
- 3) пробурити свердловини, які б забезпечили водними ресурсами плем'я Моро;
- 4) завезти нові сорти худоби і зернових культур для того, щоб налагодити нормальне вирощування біоресурсів, потрібних для споживання цим племенем.

Щоразу на тренінгах повторюється ситуація, яка трапилась ще наприкінці минулого століття. Це був досвід однієї з міжнародних організацій, яка намагалась допомогти африканській країні. Благодійники вчинили так само, як і слухачі на наших тренінгах, але наслідок їхнього втручання був такий: спочатку спостерігався шалений позитивний ефект – зростала кількість населення, чисельність худоби, кількість вирощуваного врожаю і все-все решта. Отже, динаміка була різко позитивною, але років за десять-п'ятнадцять вона змінювалась на повну протилежність і ставала різко негативною. Підсумок благодійного втручання був такий: суспільство опинялось у ще гіршому становищі, ніж те, що було на момент стороннього втручання. А саме: населення різко зростало, а чисельність ресурсів, які були необхідні для забезпечення його життєдіяльності, різко падала.

Аналіз цієї ситуації продемонстрував, що коли слухачі вживали заходів для поліпшення життя племені Моро, вони не замислювались над тими віддаленими наслідками, до яких призведе їхнє втручання. До прикладу, по-перше, вони ліквідували дитячу смертність, але не подбали про регуляцію народжуваності. Прямим наслідком ліквідації дитячої смертності стає стрімке зростання кількості населення, яке треба прогодувати. По-друге, коли вони робили свердловини, аби забезпечити плем'я Моро водою, вони забули, що знаходяться поруч із Сахарою, а водні ресурси там дуже обмежені та з часом можуть взагалі зникнути. Збільшення посівних площ та зрошення їх водою лише прискорить неминучу катастрофу.

Коли учасники семінарів піклувались про збільшення кількості поголів'я худоби, вони не думали про те, що пасовища мають обмежені можливості. І якщо збільшувати кількість худоби безмежно, то пасовище перетвориться на утопану ділянку, де немає поживи для тварин. Земля перетвориться на

безплідну. З'ясувалось, що люди поводяться доволі типово як на наших тренінгах, так і в умовах лабораторних експериментів, звідки і був взятий цей приклад. Ця проблемна задача запозичена із книги німецького психолога Дітріха Дьорнера «Логіка невдачі». Він моделював багато таких ситуацій, які б вимагали системного мислення від людини. Висновок, до якого він дійшов: мислення людини виникло та оформилося, як «пожежний майстер» для вирішення поточних та доволі простих проблем на світанку еволюції людства.

Приміром, якщо ми поглянемо на життя якогось давнього племені, то зрозуміємо: їхні господарські заняття майже не впливали на екосистему – полювання суттєвим чином не впливало на кількість тварин; спалювання деревини не справляло значного впливу на ліс тощо. Вплив цього племені на природу був мінімальним, фактично дорівнював нулю. Наразі зовсім інша ситуація. Зараз політичні чи економічні зміни навіть у дуже віддаленій країні відчуває увесь світ та планета в цілому. Не так давно був випадок, коли подорожчав шоколад через те, що в деяких африканських країнах відбулися політичні заворушення. Сьогодні ситуація, яка відбувається десь далеко, впливає майже на всіх. Світ став глобалізованим й, відповідно, він вимагає навичок системного мислення – мислення, яке б враховувало складні взаємозв'язки між явищами. Саме таке мислення називається мисленням високого порядку або критичним мисленням.

Як і будь-який тип мислення критичне мислення представлено двома блоками: змістовний блок та операційний блок. Змістовний блок містить загальнометодологічні принципи та загальні стратегії. Процедурний блок — це сукупність процедур. Загальнометодологічні принципи або установки:

- 1) Переконавання у необхідності самокорекції методу дослідження. Приміром, наші учасники не замислювались, чи правильні методи вони застосовують до розв'язання цієї ситуації чи, можливо, ці методи потребують коригування.

- 2) Увага до процедури дослідження: аналіз того, що і як ми робимо; а також врахування віддалених наслідків наших дій та доцільності коригування нашої процедури дослідження, щоб вона була ефективнішою.

- 3) Врахування інших точок зору (як правило, це врахування протилежної позиції або суперечливих фактів, які ми здебільшого ігноруємо).

- 4) Готовність бути критичним та самокритичним. З готовністю бути критичним, як правило, добре виходить, складніше із самокритичністю, тому що тут спрацьовує психологічний захист: наче стіна стає між людиною і реальністю. І людина починає захищати свій образ замість того, щоб захищати істину.

До загальних стратегій належать: 1) розділити проблему на частини; 2) розв'язати простіші проблеми, що відбивають деякі аспекти основної проблеми; 3) використати смислові та графічні організатори, щоб представити проблему різними способами; 4) розглянути окремі випадки, щоб «відчути» проблему; 5) аналіз засобів та цілей.

Стратегія – це загальний план (без дрібної деталізації), що передбачає певний підхід до вирішення проблемної ситуації. Набір цих стратегій, як правило, невеликий: 1) розділити проблему на частини – якби ми цього не робили, ми б ніколи не приступили до написання своїх творів, приміром. Треба завжди з чогось починати: або зі вступу, або з якогось розділу, або із завершення.

Наступна стратегія: 2) використати смислові та графічні організатори. Для того, щоб представити проблему цілісно, її треба представити в просторі, тобто графічно. Лише такий переклад на мову символів дозволить зрозуміти зв'язки, що містяться в матеріалі.

Наступна стратегія: 3) розглянути окремі випадки, щоб відчути проблему. Тут треба розглянути конкретну ситуацію, яка є відбиттям або уособленням проблеми.

4) Стратегія аналізу засобів та цілей, тобто: що ми маємо та чого ми хочемо, а також що нам треба мати і зробити, щоб досягти бажаного.

Процедурний блок представлений певними процедурами: 1) усвідомлювати проблему, діалектичний зв'язок між суперечностями; 2) доводити — добирати прийнятні, відповідні та несуперечливі докази; 3) знаходити контраргументи; 4) помічати факти, що суперечать власній думці; 5) обґрунтовувати; 6) оцінювати, вибирати одну із багатьох альтернатив, усвідомлювати обмеження, що накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов), використавши різні критерії; 7) спростовувати (принцип фальсифікації); 8) узагальнювати; 9) будувати гіпотези; 10) робити висновки.

Розглянемо співвідношення процедур. Одна із важливих процедур — це усвідомлювати проблему. Більшість тих, хто розв'язували проблему «Врятуйте плем'я Моро», не усвідомлювали, що для забезпечення поступального розвитку цього племені варто думати не лише про безпосередні цілі покращення зараз, а про те, до чого призведе покращення зараз у довгостроковій перспективі.

Доводити — добирати прийнятні та несуперечливі докази. Як правило, ми добре уміємо доводити та обґрунтовувати свою позицію. Інша ситуація у нас із знаходженням контраргументів. Зрідка ми висуваємо якісь альтернативні пояснення ситуації. А їх треба висувати, тому що вони можуть виявитися істинними. Альтернативні припущення слід перевірити, можливо, вони адекватніше пояснюють ситуацію.

Улюблена наша процедура — помічати факти, що суперечать нашій думці. Половина інформації, що суперечить нашим догмам, просто відкидається. Важливо, як тільки-но ми помітили факт, що суперечить нашим уявленням, дуже уважно придивитися... і до факту, і до наших уявлень: можливо, наші думки помилкові?

Обґрунтування — доволі широка процедура, в цьому випадку мається на увазі фактичне обґрунтування. А взагалі-то існує три способи обґрунтування: факти, логіка, цінності. Якщо ми хочемо щось обґрунтувати, нам треба звести це положення або до очевидного факту, або вивести із якоїсь встановленої істини логічним шляхом, або спертися на якісь важливі для нас цінності. Отже, обґрунтування має три способи, тут мається на увазі лише один — фактичне обґрунтування.

Оцінка — це взагалі дуже складний метод пізнання, який передбачає співвіднесення реальності із нашими цінностями. Оцінка використовується в широкому життєвому контексті, коли ми оцінюємо певні факти або події відповідно до наших цінностей. Це є ні що інше, як співвіднесення реальності із світом належного. В науці також використовується метод оцінки, але тут на увазі мається дещо інше: або вибір однієї із альтернатив, або обмеження висновку (коли ми оцінюємо якийсь закон або загальне положення, зазначаємо межі, в яких цей закон або положення є істинним).

Далі слідує уміння спростовувати: коли ми знайшли розв'язок, необхідно спробувати його спростувати. Якщо нам легко це вдалося, значить, наше рішення неправильне. Якщо не вдалося, значить, все добре, наше рішення є правильним або поки що правильним.

Наступна процедура — узагальнювати — уміння об'єднувати або виділяти спільне, групувати об'єкти у спільну категорію. Висувати гіпотези — це суто творча навичка і, як стверджував А. Ейнштейн, тут немає надійного методу, який дозволяв би нам їх продукувати. У цьому випадку важливо не потрапляти на роги альтернативи, коли нам нав'язується два протилежних варіанти, але при цьому

ігнорується широке поле можливих альтернативних розв'язків. В такому разі ми намагаємося укласти рішення у прокрустове ложе двох взаємовиключних варіантів. А це не зовсім правильно, якщо насправді у нас значно більше можливих варіантів для вибору, ніж два простих і протилежних. Є такий чудовий вислів: «На складні питання завжди знайдуться прості та ясні, але неправильні відповіді».

Остання процедура – робити висновки, тобто розмірковувати про наслідки, що витікають із якоїсь істини. В одному із попередніх занять ми розмірковували над тим, які наслідки ми можемо зробити із того факту, що українці не довіряють людям. Ми з вами з'ясували, скільки багато висновків можна зробити з одного простого факту, якщо застосувати до нього правила логічного висновку.

Таким чином, критичне мислення представлене змістовним блоком та операційним блоком. Змістовний блок забезпечує ступені свободи у процесі міркування. Це евристики, що є загальними приписами, які можна дуже творчо реалізувати. А процедури дисциплінують процес розмірковування, роблять його струнким і чітким. Таке поєднання з одного боку евристик, що забезпечують широку свободу, та процедур, які забезпечують чіткість і ясність, дозволяє забезпечити найкращий результат. Отож, критичне мислення – це дивовижний інструмент, який дозволяє нам підходити до розв'язування різноманітних проблем (як особистісних, так і професійних та будь-яких інших), ухвалювати доцільні, продумані, успішні рішення.